

Індія: специфіка процесів глобалізації та модернізації *

(за матеріалами наукової доповіді на
Пленарному засіданні
II Всеукраїнської конференції індологів 5–6 червня 2007 р.)

За складних умов розширення й поглиблення глобалізаційних процесів низка азійських країн, передусім Індія і Китай, демонструють унікальні моделі економічного розвитку, яким властиві певні особливості й специфічні (азійські) ознаки. Найважливішим результатом утілення в життя цих моделей, із точки зору аналізу структури, методів і перспектив світового глобалізаційного процесу, є прискорені темпи економічного розвитку й значне розширення міжнародного поля конкуренції цих країн [див. докл.: 1].

Головна особливість полягає в тому, що Індія і Китай лідирують у гонці економічного розвитку, використовуючи при цьому досить різні підходи. Для Китаю основною відмінною ознакою моделі економічного розвитку є ривок уперед у галузі промислового виробництва, а для індійської моделі – «прорив» у сфері послуг.

Специфіка розвитку цих країн-гігантів полягає в тому, що Китай продемонстрував світу стрімкий розвиток на промисловій основі, суттєву роль у якому відіграли такі чинники, як високий відсоток внутрішніх заощаджень; інфраструктура, що стрімко розбудовується; активне надходження прямих іноземних інвестицій; величезний ринок дешевої робочої сили.

В Індії існують інші особливості: внутрішні заощадження були вдвічі меншими, аніж у Китаї; інфраструктура країни знаходилася в поганому стані, іноземні інвестиції не були значними. І водночас усі ці обставини не стали фатальними для такої неординарної країни, як Індія. Зробивши вибір на користь розвитку на основі послуг, вона обійшла проблеми нестачі фінансів (заощаджень), поганої інфраструктури й малого обсягу прямих іноземних інвестицій, що затримували промислову модернізацію країни. Керівництвом країни був зроблений натиск на сильні сторони індійського суспільства: добре освічену частину робочої сили, компетентність у галузі інформаційних технологій і вільне володіння англійською мовою (надзвичайно важливе для розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, далі – ІКТ). Результатом такої політики стало активне поширення послуг, що спираються на ІКТ: розробки програмного забезпечення, аутсорсингу технологій (або бізнес-процесів), мультимедія й т.п.

Найважливіші результати подальшого прогресу названих особливостей у стратегіях розвитку Індії та Китаю (тобто бурхливе піднесення китайської економіки на основі промислового виробництва та інтенсивний економічний розвиток Індії на базі вдосконалення й розширення сфери послуг) можуть

привести до суттєвих зрушень у сучасному євро-атлантичному глобалізмі. Передусім це зумовлене тим, що розглянуті моделі розвитку Індії та Китаю значно розширюють міжнародне поле конкуренції. Ця ж тенденція по-новому відбивається на практиці найму й рівня зарплатні в розвинутих країнах, на економічному розвитку в цих країнах при безробітті, що зберігається.

Надзвичайно важливим видається й виділення загальних особливостей конкурентоспроможності обох країн, до яких потрібно віднести: низькі ціни (завдяки дешевій робочій силі), які в цьому випадку є провідним засобом конкурентної боротьби; активізацію діяльності на інноваційному напрямі (розвиток національних наукомістких технологій); розширення аутсорсингу інновацій (усе більш привабливою для цього напрямку стає Індія; загальновідомо, що вона стала одним із провідних у світі постачальників програмного забезпечення); тенденція до перенесення значної частки західних НДДКР** в Індію і Китай, відкриття все більшого числа філіалів науково-дослідних іноземних центрів і фірм у цих азійських країнах; поступовий перехід Китаю та Індії на західні (включаючи «євро») стандарти продукції й послуг.

Розглядаючи низку питань, пов'язаних із проблемою існування України у сучасній системі міжнародних відносин, особливу увагу, на наше переконання, необхідно приділити «азійському вектору» глобальних трансформацій і взаємодій. Такий підхід стосується як розвитку різнобічних контактів і взаємовигідної співпраці з провідними азійськими країнами, беручи до уваги великий накопичений досвід співпраці України з цією групою країн у минулому [див. докл.: 2], так і доцільність ретельного вивчення методів, особливостей і специфіки стрімкого економічного розвитку та «азійських» моделей економічної модернізації. За сучасних умов входження в глобалізований світ найбільш прийнятним і цікавим для України може бути саме індійський досвід модернізації економіки, шляхів підвищення конкурентоспроможності, методів «прориву» в галуззі ІКТ та інших найважливіших економічних і науково-технічних напрямів.

Економіка сучасної Індії (станом на 2007 р.) увійшла до 20 найкрупніших економік світу. Більш того, у багатьох міжнародних документах Індія характеризувалась як країна, де ринок стрімко розширювався. Для неї властиві високі темпи приросту ВВП, на початку ХХІ ст. вони були одними з найвищих у світі: наприклад, у 2007 р. цей показник становив 8 % на рік [9]. Згідно з даними швейцарського інвестиційного банку Credit Suisse, того ж року Індія ввійшла до елітного клубу 12 країн з економікою в трильйон доларів США [10].

У даному дослідженні видається доцільним проаналізувати основні особливості та закономірності індійської політики реформ та модернізації в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Хронологічно цей період охоплює у представленому дослідженні 1991–2007 рр., із наукової точки зору саме він визначається цікавим та привабливим у сенсі дослідження головних завдань, напрямів, методів і форм реалізації економічного реформування та модернізації сучасної Індії. Актуальність цієї теми обумовлюється складним комплексом як величезних досягнень, так й низки проблем, дослідження та аналіз яких складається у той унікальний індійський досвід, що видається надзвичайно

корисним для усієї світової спільноти та окремих країн, які стикаються із аналогічними викликами сучасного розвитку.

Суть політики модернізації в Індії полягала в тому, щоб у досить стислі терміни (10–15 років) пройти шлях від протекціонізму й ключової ролі держави в економіці до політики відкритості світовому ринку й демократизації всього комплексу торгово-економічних і фінансових відносин, причому здійснити ці перетворення на основі широкої соціальної бази без зламу чинної соціально-економічної системи, поступово й поетапно.

Основні напрями політики модифікації та економічної стратегії в Індії були спрямовані на лібералізацію й зміцнення фінансового сектора й ринку капіталів; удосконалення й координацію податкової політики в штатах і в країні загалом для підвищення ефективності підходів до розв'язання бюджетних проблем; модифікацію і прискорений розвиток низки галузей інфраструктури; поглиблення структурних реформ і надання додаткового імпульсу розвитку промисловості; поступове реформування сільського господарства і інших галузей аграрно-промислового комплексу; подальшу лібералізацію зовнішньої торгівлі.

Реформування фінансового сектора.

Під час здійснення реформ, що розпочалися 1991 року, відбувалося помітне зменшення фінансового дефіциту, після зниження обмінного курсу на 20% рупія стала частково конвертованою; імпортні товари, за винятком невеликого асортименту, були вивільнені від ліцензування; торговельна лібералізація доповнилася політикою більш вільного іноземного інвестування, зняттям державного контролю за цінами на низку товарів першої необхідності. Реалізація програми реформ сприяла подоланню гострої кризи платіжного балансу, суттєво збільшились резерви іноземної валюти та іноземних капіталовкладень.

Природним є те, що Резервний банк Індії (РБІ) розглядав високий рівень офіційних валютних резервів обов'язковим у зв'язку з продовженням нестабільності в регіональному й глобальному вимірах. Із точки зору рівня збалансованості національних інтересів Індії і глобальних пріоритетів, подвоєння офіційних валютних резервів країни за чотири роки після валютно-фінансової кризи в Азії можна розцінювати як свідчення значної результативності політики модернізації в галузі здійснення платіжних відносин із зовнішнім світом

Реформи 90-х років були орієнтовані на лібералізацію й скорочення державного втручання в економіку, сприяли збільшенню іноземних інвестицій, необхідних для стійкого розвитку. Для поліпшення інвестиційного клімату індійський уряд зробив наступні кроки. У 35 найважливіших галузях економіки іноземні інвестори автоматично дістали право на 51%-у участь в акціонерному капіталі компаній. Будь-якій компанії дозволялося залучати іноземні інвестиції, якщо при цьому не змінювалося співвідношення частки іноземного й місцевого капіталу. Бюро стимулювання іноземних інвестицій розглядало більш складні

варіанти інвестування, а РБІ автоматично схвалював угоди по залученню іноземних технологій у галузі, що були у спеціальному переліку (серед них – металургія, енергоукомплектування, фармацевтика тощо). Наступні важливі заходи – це дозвіл вільного вивозу із зарубіжних країн прибутків та інвестицій, а також міжнародні угоди про уникнення подвійного оподаткування, укладені Індією з 45 країнами.

Інвестиції, що надходили із зарубіжних країн, забезпечили піднесення таких економічних і науково-технічних центрів в Індії, як Бангалор і Хайдарабад, а в окремих випадках і цілих районів, наприклад, розташованих неподалік від Делі. Заради широкого залучення прямих інвестицій і подальшої модернізації економіки в Індії мали використовуватися 17 спеціальних економічних зон [4].

У деяких промислових галузях успішно здійснювався процес дерегулювання цін. Зокрема в галузі структурних реформ важливим нововведенням стало припинення з 2002/2003 фінансового року дії механізму регулювання цін у нафтовій промисловості. Ціни на нафтопродукти стали формуватися переважно ринковим шляхом, водночас було передбачено створення спеціального Управління по регулюванню нафтового сектора. Важливою новиною було й те, що роздрібні ціни на паливо й бензин в Індії стали коливатися залежно від світових цін на нафту.

Певні елементи модифікації спостерігалися і в такому напрямі, як вдосконалення і координація податкової політики. Конкретні податкові ініціативи розроблялися з урахуванням недостатньо прискорених темпів економічного розвитку й були розраховані на стимулювання попиту, сприяння інвестиційної діяльності, підвищення продуктивності праці, розширення податкової бази, спрощення структури оподаткування.

Індійський уряд посилив підтримку малого бізнесу: так межа кредитування для малих підприємств була запроваджена в розмірі 500 тис. індійських рупій, це більше вдвічі, аніж існувало раніше; був також значно підвищений обсяг позикових коштів, що необхідні для забезпечення малого бізнесу.

Розвиток інфраструктури.

Одне з центральних місць у політиці модернізації посідав розвиток інфраструктури. За роки реформ були значно збільшені асигнування на енергетику, будівництво автомобільних шляхів і залізниць. Вносилися серйозні зміни в Програму прискореного розвитку енергетики (вона була перейменована в Програму прискореного розвитку і реформування енергетики), на фінансування якої виділялося 35 млрд індійських рупій, що перевищувало відповідні асигнування в минулому. Центр тяжіння у проведенні реформ переносився з виробництва на передачу й розподіл енергоресурсів.

Влада Індії планувала більш широке залучення іноземних інвестицій і високих технологій у виробництво електроенергії. Активними учасниками багатьох крупних проектів в індійській енергетиці є компанії США, ФРН,

Китаю, Росії. Основне місце в національній енергетиці Індії займають ТЕС (понад 70% встановлених потужностей), що працюють на вугіллі, рідкому паливі й природному газі. У перспективі в країні мається намір зберегти орієнтацію на пріоритетний розвиток теплових електростанцій.

У галузі використання відновлювальних джерел енергії країна переважно орієнтується на розвиток гідроенергетики. Співвідношення частки гідроенергії і теплоенергії в країні становить 25:75, а в перспективі мається намір досягнути показника 40:60. За оцінюванням експертів, Індія має в своєму розпорядженні значний гідроенергетичний потенціал (до 150 тис. МВт). Реалізацію цих проектів в Індії здійснює державна Національна гідроенергетична корпорація. Надзвичайно важливим для Індії є розвиток мікро- і мінігідроенергетики. Для цього Міністерством нетрадиційних джерел енергії розроблена спеціальна програма «Small Hydro Power», головне завдання якої полягає в постачанні електроенергії в невеликих обсягах (200 МВт).

Значні позитивні зміни спостерігалися в проведенні структурних реформ і модернізації промисловості. Як уже зазначалось, одним із основних моментів реформ стало руйнування «царства ліцензій» – так індійські політики визначили деліцензування, що було передбачено новою промисловою стратегією. Ліцензування було скасовано для більшості галузей промисловості, за винятком оборонних, а також дрібного виробництва.

На відміну від більшості країн, що розвиваються, Індія має в своєму розпорядженні досить розвинуту машинобудівну промисловість і входить до групи важливих верстатобудівних країн світу. У державі була створена Індійська верстатобудівна асоціація, її головною метою визначена підтримка конкурентоспроможності її членів. Вона вживає заходів по захисту індійського ринку від зовнішньої конкуренції, здійсненню податкових і фінансових пільг, стимулюванню попиту на індійську продукцію. За останні десятиліття Індія здобула суттєвих успіхів й у розвитку національної фармацевтичної промисловості, продукція якої успішно експортується в багато інших країн світу.

Галуззю прориву стало в Індії виробництво програмного забезпечення. Це пов'язано з тим, що його розвиток користується особливою підтримкою держави, що створює зони офшорного програмування, особливі економічні зони (технопарки), із правом на безмитний імпорт складових для експортних виробництв, увезення товарів за зниженими митними зборами, звільнення від прибуткового податку.

У розвитку цього сектора вирішальну роль відіграють замовлення західних виробників, завдяки яким 70–80% програмного забезпечення спрямовано на експорт. Зайнятість у галузі й необхідність у кадрах безперервно збільшується. Продуктивність праці тут удвічі–утричі нижче, аніж в американських працівників цієї ж галузі, але з урахуванням суттєвого відставання заробітної платні індійців від американців, продукція користується великим попитом світового ринку, оскільки вона більш дешева.

Про досить високий рівень комп'ютеризації Індії свідчить те, що для національного сільського господарства в секторі високих технологій був

створений спрощений варіант комп'ютера («Simputer»), який дає можливість селянам отримувати інформацію про ціни і кон'юнктуру ринку сільськогосподарських товарів країни.

У галузі реформування сільського господарства передбачалась, зокрема, подальша лібералізація постачання агропродукції закордон зі значним розширенням кола потенційних експортерів і поетапним скасуванням заходів, що залишилися з контролю над вивозом. РБІ надавав кредити дрібним та іншим фермерам (до 50 тис. індійських рупій) у межах Спеціальної схеми заселення, а фінансування Програми іригації було збільшено на 8 млрд індійських рупій; передбачалося також скасування низки застарілих правил, що ускладнюють ведення торгівлі в сільськогосподарському секторі. Аграрний сектор Індії відчував гостру нестачу фінансових інвестицій та технічного забезпечення. Практика показала, що зменшення обсягів бюджетних асигнувань не компенсується надходженням приватних інвестицій. Подальший розвиток сільського господарства стримувався слабкістю інфраструктури, особливо нестачею сучасних засобів доставки й зберігання.

Соціальний аспект.

Необхідно відзначити, що реакція індійського суспільства на лібералізацію й політику модернізації була неоднозначною. Відповідно до проголошеної стратегії розвитку держава брала на себе зобов'язання здійснювати більш ефективні заходи в соціальній галузі: підвищення письменності, поліпшення початкової освіти, охорони здоров'я, забезпечення питною водою, житлом і більш повної зайнятості населення. Передбачалося посилити роль держави в тих галузях, де за допомогою одних ринкових сил не можна вирішити поставлені соціальні й економічні завдання. Однак недостатньо високе економічне піднесення, а також безробіття негативно позначились на реалізації цієї частини програми.

Саме цей аспект діяльності уряду зазнавав найбільшої критики опонентів. Вони визнавали, що уряду певною мірою вдалося подолати фінансову кризу, збільшити резерви іноземної валюти, що економіка поступово стала набирати темпи, збільшились обсяги сільськогосподарського виробництва. Однак цього виявилось недостатньо для розв'язання соціальних проблем.

Критики реформ навіть заявляли, що «просочування» результатів реформ в бідні верстви населення зменшилося порівняно з попереднім періодом. Споживання в селі й місті загалом зменшилось, тоді як серед багатих воно збільшилось. Деякі дослідники стверджували, що відбувається посилення відчуження бідних від орієнтованої на економічний розвиток глобальної економіки [3].

Така критика була досить типовою для багатьох політиків і вчених – опонентів економічних реформ, діячів, що знаходились на різних флангах політичного й суспільного життя. Деякі з них вказували на те, що скорочення витрат на програми в соціальних секторах (охорона здоров'я, початкова освіта, догляд за дітьми тощо) негативно сприймалось населенням. Висловлювались

навіть пропозиції уповільнити реформи з тим, щоб певні результати могли відчувати й бідні верстви суспільства. Однак уряд виявився не в змозі ухвалювати такі рішення, оскільки на нього чинили тиск сили, які вважали, що Індія надзвичайно повільно рухається шляхом реформ.

Стало зрозумілим, що в більшості населення не відбувається помітних соціально-економічних змін, а в країні немає загальнонаціональної згоди з питання вдосконалення економічної стратегії. Усе це призвело до того, що партія, яка розпочала реформи (ІНК), зазнала поразки на чергових виборах у травні 1995 р. Однак суспільство не відмовилося від підтримки реформ. Їх необхідність, по суті, ніхто і не заперечував, розбіжності виникали з питання про те, як їх здійснювати і в чиїх інтересах. Уряд Об'єднаного фронту (ОФ), очолюваний Д. Гоудой, що став до влади в червні 1996 р., а потім і уряд ОФ, очолюваний І.К. Гуджралом, і надалі тримали курс на економічні перетворення, при цьому помітно був посилений акцент на їх соціальну спрямованість.

Великою проблемою, що уповільнює досягнення реформування й модернізації, виступає бідність населення. Вона звична для Індії, боротьба проти неї традиційно проголошується політичними партіями першочерговим завданням, її подолання постійно включається в урядові плани. Незважаючи на політику модернізації (і зменшення участі держави в економіці), в Індії зберігається підтримка бідних верств населення з опорою на державну систему розподілу (що суперечить завданням обмеження державних витрат). Ця система забезпечує найбідніші верстви населення основними продовольчими й деякими промисловими товарами за зниженими цінами. Допомога бідним – це традиція держави, що зміцнилася в роки існування планової економіки. Уряд не може від неї відмовитись, незважаючи на зовнішній тиск на нього. Її скасування неминуче спричинить масове невдоволення, хоч в Індії бідність і убогість звичні й давно офіційно визнані. Досвід Індії, як і багатьох інших країн, показує, що субсидії і програми допомоги бідним, в основі яких лежать адміністративні механізми, не можуть докорінно поліпшити становище, вони необхідні як тимчасові заходи перехідного періоду.

На фоні масової бідності особливої уваги заслуговує якісно новий феномен у соціально-економічному становленні Індії – формування середнього класу. Збільшення його чисельності й ролі підготовлене всім попереднім розвитком, у тому числі практикою протекціонізму, що сприяла зміцненню національного підприємництва. Як і в усіх країнах, середній клас Індії розпадається на різні рівні. Зайняті в галузі програмного забезпечення – одні з самих передових серед найманих працівників, це верхівка середнього класу Індії по рівню прибутків. Посилення ролі середнього класу в Індії, прискорене реформами, пом'якшенням ліцензійного режиму, у тому числі для дрібного й середнього підприємництва, супроводжується розширенням виробництва та його диверсифікацією. Загалом, в Індії склався могутній прошарок населення, прибутки якого дають можливість вести спосіб життя, наближений до його аналога в деяких країнах Заходу. Кількісні масштаби індійського середнього

класу дають можливість говорити про якісні зміни як в структурі споживання, так і в структурі суспільства.

Геополітичний аспект.

Окрім розглянутих економічних та соціальних чинників, безперечно, й великі зовнішньополітичні зміни відіграли свою роль: зникнення з політичної карти світу соціалістичних країн надало величезний ідеологічний вплив на комплекс держав Півдня, особливо азійських, прискоривши зміну ними внутрішніх і зовнішніх орієнтирів. Деякі індійські економісти вважали, що крах політичної системи в Східній Європі й Радянському Союзі підштовхнув Індію до глобалізації. Відомо, що ці події мали величезний міжнародний вплив та значення, однак індійські реформи в основному стимулювалися диспропорціями, що нагромадилися в національній економіці, значною мірою вони були розпочаті під тиском зміцнілого приватного підприємництва. Початок реформ у часі співпав із глобалізацією, політикою відкритості економіки (на якій наполягали країни Заходу, що використовували для цього міжнародні економічні організації). Запропонована й профінансована Міжнародним валютним фондом, Всесвітнім банком, Азійським банком розвитку та окремими країнами, у тому числі Японією, програма стабілізації стала здійснюватися в Індії з липня 1991 р.

Аналізуючи основні напрями, умови й труднощі проведення політики модернізації в Індії, необхідно мати на увазі, що вона здійснювалась на фоні переходу від протекціонізму до глобалізації, яка викликала в країні неоднозначну реакцію та протилежні оцінювання (що ускладнювало втілення у життя окресленої урядом програми дій). Добре уявляючи собі складність і неоднозначність процесу глобалізації, індійські політики й фахівці виступили за таку інтернаціоналізацію економіки країни, яка означала б не лише доступність та відкритість її ринків, а й адекватний приплив інвестицій і технологій.

Під час дискусії з питання глобалізації індійської економіки її прихильники активно просували ідею про те, що залучення іноземного капіталу через транснаціональні корпорації (ТНК), або їх філіали не означає економічного підпорядкування країни. При цьому вони посилалися на те, що частка прямих інвестицій в Індії дуже мала порівняно, наприклад, із Бразилією, Мексикою і деякими іншими державами. Вони також підкреслювали, що глобалізація економіки сприятиме отриманню Індією передових технологій, без яких неможливий науково-технічний прогрес.

Країна нагромадила значний досвід співпраці з іноземними компаніями. Тому підприємці наполягали на залученні іноземного капіталу на певних умовах і в конкретні галузі економіки. Деякі з них уважали, що іноземні інвестиції потрібно залучати лише в галузі високих технологій і пропонували визначити список галузей промисловості, де забороняється таке інвестування.

Критики широкої глобалізації вважали, що політика масштабної участі ТНК у фінансово-економічному житті країни приведе спочатку до збільшення

частки їх акцій в індійських компаніях, а потім і до поглинання останніх іноземним капіталом, яке нанесе серйозного збитку вітчизняному приватному підприємництву. Промисловці, що об'єдналися в «Бомбейському клубі» і Всеіндійську організацію товаровиробників, уважали, що повна відвертість світовому ринку надасть широкі можливості іноземному капіталу за рахунок національного, а збільшення іноземних інвестицій «відкриє Ельдорадо» для іноземних компаній, оскільки суттєва частина цих інвестицій, зазвичай, реалізовується у фінансовій галузі (що сприяє спекулятивній торгівлі акціями, а не розвитку реальної економіки).

Більш того, інвестиції часто здійснюються в формі «коротких» грошей, які можна стрімко вилучити, як тільки ринок подасть про це сигнал. Вказувалося і на те, що в Індії іноземні інвестиції прямують не в основні сектори економіки, такі, як машинобудування, а йдуть на розвиток галузей, що дають швидкий прибуток. Такий розвиток сприяє «елітарному розвитку», тобто збільшенню виробництва товарів, що відповідають потребам верхнього шару середнього класу і більш багатих верств, яких в Індії, за різними джерелами, налічувалося наприкінці 90-х років від 50 до 180 млн осіб. Водночас виробництво «відвертається» від потреб більшості населення, що призводить до погіршення його стану, посилення майнової нерівності, поляризації в суспільстві й посилення соціальної нестабільності.

Опоненти глобалізації виражали занепокоєння і тим, що повна відвертість міжнародному ринку призведе до посилення тиску іноземних товарів на індійський ринок. Це ж негативно вплине на стан місцевої промисловості, особливо тих підприємств, які не в змозі протистояти іноземній конкуренції. В Індії стали лунати заклики до руху *свадеші* за зразком 30-х років, що під керівництвом М.К. Ганді був спрямований на заохочення розвитку місцевої промисловості й відмову від іноземних товарів. Ті, хто захищав інтереси дрібного виробника, вимагали, щоб іноземні інвестиції використовувалися для впровадження передової технології і ноу-хау в дрібне й середнє виробництво, а не приводили до його поглинання іноземними компаніями.

Більш категоричні противники глобалізації вважали, що вона є інструментарієм підкорення країн, що розвиваються, багатими державами не лише в економічній, а й духовній галузі. Зокрема один із відомих індійських політичних оглядачів писав: «глобалізація загрожує стати вищою та останньою стадією імперіалізму, більш всеосяжною й колективною, аніж коли б то не було в історії. Всеосяжною – тому, що вона переслідує своєю метою не лише запровадження економічного або політичного панування над іншим світом, а й маніпулювання всією духовною діяльністю, яка може вступати в суперечність із її жорстким натиском. Вона, глобалізація, розрахована на те, що світ у всьому має діяти відповідно до її намірів і планів. Колективною – тому, що це не буде пануванням однієї країни над іншими, як раніше Англією або Францією, а гегемонією всіх західних країн на чолі з США» [7].

Проблема відкритості ринку і його захищеність особливо складна в зв'язку з тим, що багаті країни самі вдаються до політики протекціонізму. Більш того, як відомо, інша серйозна проблема полягає в тому, що ці країни

застосовують дешеву працю в країнах, що розвиваються, для отримання надприбутків. Глобальна економіка дозволяє транснаціональним корпораціям вибирати ті галузі діяльності в цих країнах, у яких можна знизити витрати на заробітну платню, ігноруючи норми й стандарти, визначені на Заході. На руку ТНК грає й конкурентна боротьба між країнами, що розвиваються, і колишніми соціалістичними країнами щодо залучення іноземних інвестицій.

Існують й інші аспекти глобалізації, пов'язані зі здатністю країн, що розвиваються, залучати іноземний капітал. Одним із головних чинників, що діють на користь або проти розміщення іноземних інвестицій, є витрати на охорону довкілля. На відміну від демократичних держав авторитарні режими деяких країнах, що розвиваються, мають у своєму розпорядженні великі можливості розв'язувати проблеми іноземних капіталовкладень без належного урахування екологічних витрат. Вони часто ігнорують думку і навіть опір захисників довкілля під час вибору місця майбутніх промислових об'єктів. Індія одна з країн, де громадські організації спроможні заблокувати реалізацію таких проектів, якщо вони можуть нанести збитку навколишній природі й культурно-історичному середовищу. У цьому вимірі, як писав один із оглядачів, у Китаї та Індонезії є така своєрідна перевага перед Індією в залученні іноземного капіталу [8].

Добре уявляючи собі складність і неоднозначність процесу глобалізації, індійські політики й фахівці виступили за таку інтернаціоналізацію економіки країни, яка означала б не лише велику відкритість її ринків, а й адекватний приплив інвестицій і технологій. Однак у реальності це питання вирішувалося вельми непросто. На жаль, у багатьох розвинутих державах існує тенденція зміцнювати свої митні бар'єри, особливо проти імпорту з країн, що розвиваються; спостерігається й стійке зниження світових цін на їх експортні товари. Зі слів колишнього президента Індії К.Р. Нараяна, «вільна торгівля в багатьох аспектах є не вільною, а керованою торгівлею» [14].

Деякі індійські економісти вважали, що лібералізацією й глобалізацією економіки спричинено появу нових складних проблем. Справа в тім, що вільний ринок не обов'язково веде до конкуренції й підвищення ефективності. Нерідко внутрішній ринок експлуатується іноземними інвесторами у такий спосіб, що ігнорується конкурентоздатний експорт. Значне число місцевих підприємців вже поступилося своїми позиціями на внутрішньому ринку транснаціональним корпораціям. Посилюється заклопотаність, пов'язана з реальною проблемою захисту індійських компаній, загрозою деіндустріалізації. Звідси виникає необхідність заборони негативних наслідків діяльності іноземних компаній для економіки й збереження основи місцевого бізнесу в руках індійців.

Важливим питанням є також сама «сумісність» глобальної конкуренції з існуванням дрібних виробників. Тож індійська економіка, у якій величезну роль відіграє неорганізований сектор, мала пройти через ретельно спланований перехідний період, щоб уникнути посилення соціально-політичної напруженості.

В Індії добре розуміють, що глобалізація – природний результат розвитку всієї системи міжнародних відносин і світового господарства – стала насущним завданням дня. Однак вона являє собою суперечливий процес, пов'язаний як із ризиком, так і з новими можливостями, які неоднакові в різних країнах. На користь більш широкої глобалізації економіки Індії є її потреба в іноземному капіталі, технологіях й ноу-хау, оскільки в ході попереднього розвитку її промисловість була мало інвестована в галузі передових технологій, що привело до ще більшої залежності від іноземних держав. Тож в Індії немає іншого вибору, аніж залучення іноземного капіталу. Прихильники такого підходу справедливо зазначали, що не можна зупинити хід історії, поступовий економічний і технологічний розвиток і потрібно долати вузький націоналізм.

Частіше за все основними перешкодами в залученні іноземних інвестицій спеціалісти називали корупцію, зайву бюрократичну формальність, а також недосконалість судового законодавства в Індії. Деякі російські фахівці вважали, що посилення на корупцію не пояснюють незначного надходження коштів, оскільки це явище в країнах Півдня має загальний характер, а відмінності в масштабах зовнішніх інвестицій дуже великі. Швидше діє традиційна для Індії тяганина, нескінченні бюрократичні рогатки, а також такий чинник, як неоднозначне ставлення індійського бізнесу до іноземного підприємництва. До того ж частина вищих державних чиновників негативно ставилася до приватизації держпідприємств, викликаючи у потенційних інвесторів побоювання відступних рухів в економічній політиці.

Геоелектронічний аспект (НІІ).

Для отримання зарубіжних наукомістких технологій, збільшення золотовалютних резервів уряд Індії сприяв залученню в економіку іноземних інвестицій, у тому числі капіталів від нерезидентів індійського походження (НІІ). Наприкінці 90-х років у зв'язку з лібералізацією індійського банківського сектора були вжиті заходи, спрямовані на збільшення надходжень в країну інвестицій НІІ. Так, їм було дозволено придбати акції приватних комерційних банків і транснаціональних компаній (частку, що не перевищує 40% вартості сплаченого капіталу), НІІ дістали право купувати й продавати цінні папери, придбати нерухомість в Індії без отримання дозволу в РБІ, який також спростив процедури роботи з НІІ: прийняття депозитів на рахунки індійських компаній, купівлю й продаж акцій НІІ на фондовій біржі, передачу цінних паперів у дар індійським організаціям тощо. Усі ці заходи сприяли тому, що в цей час частка інвестицій НІІ в сумі накопичених інвестицій в економіку Індії становила понад 35% [12].

Велика частка інвестицій НІІ була спрямована на фінансування приватних проєктів у штатах Західної Індії (Махараштра і Гуджарат), а також у Західної Бенгалії і Тамілнаді. Зокрема в Махараштрі реалізовувався проєкт розвитку іригаційних споруд на суму 10 млрд інд. рупій. Цікаво, що загальна чисельність індійської діаспори на кінець 2002 р. перевищувала 20 млн осіб; велика її частина проживає в країнах Східної Африки (о. Маврикій) та країнах

ПСА, Близького Сходу (ОАЕ та ін.), Західної Європи (в основному у Великої Британії), а також в США. Найбільше інвестицій від НПП надходять із Маврикія, Таїланду, Індонезії, ОАЕ, що пояснюється наявністю в цих державах численної індійської діаспори.

Варто зазначити, що частка індійської діаспори у населенні Республіки Маврикії становила майже 70%. Маврикії є офшорною зоною, яку використовують іноземні компанії, зацікавлені в пільговому оподаткуванні. Так, податок із прибутків капіталу для іноземних інвесторів, зареєстрованих у ньому, становить 5%. Щодо Індії, то за угодою з урядом Маврикія цей податок визначений на рівні 2 – 3 % (залежно від обсягу інвестицій) для інвесторів, охочих вкладати капітал через цю країну в розвиток індійської економіки.

Прямі інвестиції з країн ПСА становили 3,4% всіх прямих зарубіжних інвестицій в індійську економіку. Серед країн АСЕАН найбільш тісну співпрацю з Індією підтримував Таїланд, де чисельність індійської діаспори становила 85 тис. осіб. Ця країна посідає 6-е місце серед провідних індійських інвесторів.

Значні надходження іноземних інвестицій за сприяння НПП спостерігалися з Індонезії, де чисельність індійської діаспори перевищувала 50 тис. осіб. За підтримки НПП успішно розвивається двостороння співпраця Індії з країнами Близького Сходу, особливо з ОАЕ, розширюється співпраця ділових кіл. Досить велика індійська діаспора проживає в США (особливо в Каліфорнії). За допомогою НПП, які працюють у США, у деяких індійських містах створені технопарки, що займаються розробкою комп'ютерних програм. У найбільшій комп'ютерній компанії Майкрософт (мається на увазі так звана «Кремнієва або Селіконова долина») більше ніж 30% службовців становлять індійці. Основним іноземним інвестором в Індію, безперечно, є США. Надзвичайно важливим показником є і поява в індійській економіці японських інвестицій. Іноземні інвестиції, що надходять із зарубіжних країн, суттєво підтримали та стимулювали розвиток економічних і науково-технічних центрів в Індії.

Особливості зовнішньої торгівлі.

Найважливішим напрямом політики модернізації в Індії, що відображає ступінь збалансованості національних інтересів країни й глобальних пріоритетів, є зовнішня торгівля. У період після отримання незалежності курс індійського уряду в основному полягав в орієнтації на досягнення самозабезпеченості, в заміщенні імпорту товарами внутрішнього виробництва.

Із початку 90-х років значно активізувалася лібералізація зовнішньоторговельної галузі в межах загальноекономічних реформ, необхідність у яких була вельми гострою, зокрема через проблеми з платіжним балансом. Нарівні з зовнішньоторговельною лібералізацією програма реформ включала поступове скасування обмежень на транскордонне переміщення капіталів. Такий курс сприяв позитивним змінам у торгівлі та економіці країни загалом.

Разом із тим, необхідно мати на увазі наступне: незважаючи на активне здійснення реформ, Індія продовжувала знаходитися в групі країн із найбільш регульованим зовнішньоторговельним режимом. У розглянутий період (тобто до 2007 р.) середній рівень ввізного мита залишався одним із найвищих у світі; використовувалися кілька видів нетарифних бар'єрів, у тому числі заборона на ввезення деяких товарів, імпорتنі обмеження з метою збереження державної монополії на торгівлю певною продукцією, жорсткі стандарти й вимоги по обов'язковій сертифікації товару. Розвиток торгівлі стримувався різними перешкодами на шляху інвестицій (зокрема режим для іноземних інвестицій був значною мірою обмеженим), виробництво низки товарів резервувалося винятково за малим бізнесом. Природно, що за наявності таких обмежень Індія відставала від більшості азійських країн за рівнем відкритості в системі міжнародної торгівлі. Наразі надходження прямих іноземних інвестицій в Індію залишалося не таким значним, як у держав із ринками, що динамічно розвивалися. Однак процес лібералізації експортного та імпортного режиму продовжувався, були визначені потенційно перспективні ринки, а також товари, постачання яких сприятиме збільшенню частки Індії у світовому експорті.

Висновки.

- Під час реформ у розглянутий період основні межі індійської моделі розвитку не змінювались, Індія залишалася країною із мішаною економікою. Однак треба було адаптувати її до нових умов світового господарства, що вимагали якісно інших імпульсів, у тому числі відмови від жорсткого контролю держави, скорочення її позицій як власника. Національне підприємництво прагнуло звільнитися від зайвої опіки, отримати свободу в ухваленні рішень. Зміцніле бізнес-співтовариство сформувало свої системи цінностей і мотивацій, стереотипи поведінки, що відповідають сучасному етапу розвитку в світі.

- Незважаючи на всі труднощі, в Індії впродовж здійснення реформ й політики модернізації було досягнуто стійке економічне піднесення. За цим показником вона увійшла в першу десятку країн світу (на 2007 р.), що найбільш стрімко розвиваються. Отже, можна дійти висновку, що індійським урядом були правильно вибрані стратегія реформ, а також поступальна, поступова тактика, що враховувала особливості й можливості країни на той період.

- Політика модернізації спиралась на досить широку соціальну базу, вона користувалася (хоча й не рівнозначно) підтримкою суспільних і політичних кіл, промисловців і підприємців. Про це свідчить той факт, що всі уряди Індії, які перебували з 1991 р. при владі, були за продовження й розвиток реформ, однак кожний із них висував свої пріоритети. Часта зміна урядів, безперечно, впливала на характер і темпи реформ, одночасно коректуючи їх із урахуванням інтересів різних верств населення. Проте жодний уряд не ставив питання про скасування реформ або поворот назад, що створювало певний клімат суспільної довіри політиці модернізації.

- Індійські реформи продемонстрували, що без активної державної соціальної політики економічне піднесення само по собі не може забезпечити стабільного розвитку суспільства. Така політика є не менш важливим елементом перетворень, аніж ринкові реформи.

- Реформи в Індії продемонстрували наявність політичної волі керівництва, уміння вибирати прийнятний за конкретних умов курс розвитку з урахуванням національно-державних інтересів країни. Саме оптимальний рівень збалансованості національних інтересів Індії і глобальних пріоритетів світового розвитку сприяв певному економічному прогресу країни й значним успіхам політики модернізації загалом.

- Для України та інших країн пострадянського простору надзвичайно важливим є те, що перетворення в Індії здійснювались не під гаслом відмови від минулого, а продовжували і розвивали (нехай не завжди з рівною наполегливістю і послідовністю) те краще, що було вже завойовано. Вони показали, що, незважаючи на зростаючу відкритість світовому ринку, Індія робить головну ставку на свої внутрішні ресурси.

ПРИМІТКИ:

*Ця стаття підготовлена за матеріалами наукової доповіді, що була викладена на Пленарному засіданні II Всеукраїнській конференції індологів 5–6 червня 2007 р., а також доповнена фактами й матеріалами, що містяться в приведеному до статті списку використаних джерел й літератури.

**НДДКР – науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські розробки.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. О.І. Лукаш. Особливості конкурентоспроможності й сталого розвитку Індії та Китаю // Конкурентоспроможність і сталий розвиток у глобальній перспективі – К., 2005. – С.177-182.
2. О.І.Лукаш. Украинская ССР в связях Советского Союза с развивающимися странами (60 – 80-е годы). – К., 1990. – С. 15-96.
3. Развивающиеся страны и Россия. – М., 2001. – С. 213-214.
4. Бюллетень иностранной коммерческой информации. – 2003. – № 65. – С.2.
5. Бюллетень иностранной коммерческой информации. – 2003. – № 77. – С. 10-13.
6. Statistical Outline of India, 2003 – 2004. Tata Services Limited, Department of Economics and Statistics. – Mumbai, 2004 – P. 112-137.
7. Frontiers of Development. – Oxford, 2001. – P. 510.
8. Economic Survey. – 1996. – № 5. – P.1-2.
9. GDP Growth Lures Foreign Investors // India Newsletter. – Issue №15, January 2007. – P. 3.
10. India's GDP Crosses US \$ 1 Trillion // India Newsletter, Issue №18, April 2007. – P. 2.
11. Mainstream. – 1996. – February, 24. – P.9.
12. Times of India. – 1996. – November, 4. – P.12.
13. Mainstream. – 1996. – February, 24. – P.9.
14. Times of India. – 1996. – November, 4. – P.12.